

20 éve halt meg Németh László

FÜZI LÁSZLÓ

Németh Lászlóról és utóéletéről – 1995-ben

Húsz éve, 1975. március 3-án halt meg Németh László, az Ady utáni magyar irodalom egyik legnagyobb formátumú alakja. Zárt, kiteljesített, s a motívumokat tekintve is rendkívül erős belső kohézióval bíró életművet hagyott maga után – olyan életművet, amelyben szinte minden írásnak önmagában is, majdhogynem kiszámíthatóan megvan a maga helye, szerepe, feladata. Életművén azonban nemcsak a zártság, a tudatos építkezés érződik, hanem az is, hogy a huszadik század középső harmadának kelet-európai, kelet-közép-európai történései, viharai, sokszor önmaguk ellentétébe csapó ellentmondásai igencsak rajta hagyták a maguk nyomait. Sajátos jelenség ez, legalábbis annyiban, hogy sok vonatkozásban jellegzetesen tizenkilencedik századi megalapozottságú gondolkodással a huszadik század teremtette antinómiák között járta be a maga útját. Ebben, s csak ebben a vonatkozásban elmondhatjuk, hogy a pálya ívén, a Németh által bejárt út nagyságán érződik mindaz, ami életében, azt megelőzően, s talán elmondhatjuk, még halála után is Magyarországon történt. De hát tudunk-e mondani bárkit is, akár a legnagyobbak közül, onnét, ahova Németh is tartozik, aki a művét, azt, ami a nevét megőrzi az időben, nem az uralkodó korszellem, nem a rövid és hosszú távon érvényesülő tendenciák ellenére, hanem azok támogatásával tudta megteremteni? Németh László összefoglalónak, rendszerező szellemnek született – s útkeresővé, majd pedig a magányba visszahúzódnak, minden bizonnyal az általa megélt időszakok hatására, noha élete nagy pillanataiban: a Tanú írásakor, a szárszói tanácskozáson, s ezerkilencszázötvenhatos cikkei megjelenésekor számára is megadatott, hogy legalábbis a szellemi Magyarország egyik része figyelte szavait. Útkeresőnek, egészen pontosan kiútkeresőnek kellett lennie, mint annyi más írónak és gondolkodónak, s így nemcsak a ránk maradt mű bír számos fontos tanulsággal, hanem az az út is, amelyet bejárt. Ahogy Török Endre írta Tolsztojról: „értelmezése, feltéve, ha mint jelenséget akarjuk értelmezni, nem lehet külön csak a művészé és külön csak a tanítóé és prédikátoré, hanem magáé az úté, amelyet megtett...”

Most azonban nem a *műről*, s nem is arról az *útról* szeretnék szólni, amelyet Németh megtett, vagyis nem arról, hogy miképpen formálódott ez az életmű az időben, hanem arról, hogy az immár végleges, csupán az esetleg újonnan felfedezendő írássokkal, levelekkel, vagy más dokumentumokkal gazdagodó életmű milyen olvasatokkal, milyen összefüggések megragadásával és kiemelésével formálódott, ha lehet így mondani, az utókor tudatában. Ennek kapcsán nem feledhetjük azt, hogy ahogyan egy-egy alakuló életmű újabb és újabb szelete is új szintet kap az egyes, akár a történelmi léptékekkel, akárcsak az egyén számára fontossággal bíró változások révén, úgy az utókor közönsége, főképpen pedig azok, akik egy-egy korszak irodalmi közvélekedését formálják, főképpen tehát az irodalomtörténészek, kritikusok, szerkesztők, s más efféle irodalommal foglalkozó szerzetek is a maguk idejének szellemi vagy éppen politikai követel-

ményei felől nézik a rájuk hagyományozódott szellemi értékeket, s amikor ezekről beszélnek, akkor legalább annyira önmagukról is szólnak, mint a szellemi produktumokról. Eközben a mű, egy-egy író, esetünkben Németh László életműve ott őrződik a kéziratlapokon, a kinyomtatott oldalakon, a hajdan elküldött, s az azóta vagy fellelt, vagy végképpen elkallódott levelekben, az a szerep pedig, amelyet szerzőjük valamikor betöltött, azé az idő lett, amelyet a maga teljességében mi, az utókor emberei aligha tudunk bármikor is megismerni. Az az elképzelés pedig, hogy ez a szerep egy egészen más korszakban feléleszthető és újra betölthető, még csak nem is az objektívnek egyébként aligha mondható irodalomtudomány, hanem inkább a patológiának a tárgykörébe tartozik. Mindennek ellenére a történelem végtelen pillanatai még a teljes azonosulást sem zárják ki. Ismeretes például, hogy a kínai diákok a Tienanmen téren – hogy ne is menjünk vissza az időben nagyon messzire – Petőfi halhatatlan sorait mondták önmaguknak a szabadságról és a szerelemről, de hát ki merné megkérdőjelezni, hogy ők így is a saját korukat éltek és saját sorsukat töltötték be? Ehhez hasonlóan a közéleti cselekvéshez is erőt és mértéket adhat akár egy-egy írói életmű is. Mégsem feledhetjük, hogy ebben az esetben sem a szándék, hanem inkább az eredmény igazolhatja ezt a kapcsolódást.

Mindez természetesen érvényes Németh életművének és az általa a saját idejében betöltött, s nem is könnyen leírható szerepnek az utóéletére is. Még ha nehezen megengedhető engedményeket is teszünk a magunk felfogásának kárára, akkor is csak azt mondhatjuk, hogy a szerep utórezgései – lényegében már megváltozott körülmények között és szükségszerűen más emberekben – addig létezhetnek, ameddig az ezt a szerepet felszínre hozó, aztán pedig formáló körülmények is továbbgyűrűznek az időben. Mindenképpen egészségesebb azonban, ha az egyes szerepek a maguk korából táplálkozva nőnek ki, természetesen csak akkor, ha egyáltalán szükség van efféle szerepekre. A valamikori jelenséghez pedig akkor jutunk a lehetséges módon a legközelebbre, ha sikerül a maga történetiségében megragadnunk és megértenünk, tehát abba a korba belehelyeznünk, amelyben léteznie megadatott – a műveket pedig a maguk törvénye szerint sikerül megértenünk és leírunk.

Ha tartjuk magunkat a fentebb elmondottakhoz, akkor többek között a Németh László-i életmű máig terjedő utóéletének két meghatározó erejű sajátosságához juthatunk közelebb. Az egyik sajátosság az, hogy ebben az utóéletben érvényesülnek a megértésre és a leírásra törekvő megközelítések. Ám élnek a különféleképpen értelmezett szerep továbbélésének törekvései is. Mielőtt meglepődnénk ezen, el kell mondanom, hogy nemcsak Németh László esetében van ez így, hanem másoknál is, sőt, így volt ez mindig, amióta az írói életművek közösségi befogadásának jelensége egyáltalán létezik. Gondoljunk csak arra, hogy az elmúlt közel másfél évszázadban, tehát csak a halála után, s nem életében, hányan és hányan sajátították ki a maguk céljaira Petőfi életművét, s hányan igyekeztek a maguk számára hasznosítható tőkét kovácsolni sorsából, életéből és halálából, az epigonoktól a politikusokig, s azokig, akik vélt testét négyökrös szekéren akarták Pestről Kiskőrösre vitetni, hogy közben rájuk, a szekér mellett haladókra is essen némi fény. S kell-e ezek után egyáltalán szólnom József Attiláról, s másokról? A mi szemeink előtt most a Németh László-i életmű befogadása zajlik, többek között politikai rendszer-, időnként pedig hatalomváltás közepette, a befogadás kísérőjelenségei ezért is olyannyira szembeötlőek. S talán ezért is kell megkülönböztetnünk egymástól mindazt, ami valójában a megismerést, a befogadást, és a jó értelemben vett kultusz kialakítását segíti-segítette, attól, ami egy-egy szerep- vagy akár kül-

detéstudat kialakításával járt együtt, ám ebben a formában is lendített egyet a történelem – lehet hogy ez túl nagy szó itt – menetén, s attól, ami már valójában a Németh László-i életművel való visszaélésnek bizonyul, mert ezt a művet önös politikai vagy egyéb érdekeknek igyekszik alárendelni.

Ha áttekintésünket a Kádár-rendszer második szakaszától kezdjük, tehát attól a szakasztól, amely a megtorlás és a megfélemlítés időszaka után következett, s eltekin-tünk minden korábbi, az életmű kialakulását kísérő, s annak formálódásában is szerepet játszó vitától, akkor mindenekelőtt arról a sajátos pozícióról kell szólnunk, amelyet Németh ebben az időben – igaz, nem egyedül – elfoglalt. Egyike a leginkább becsült, a legnagyobbinak tartott alkotóknak, művészeknek, gondolkodása azonban teljes egészében nem mutatkozhat meg olvasói előtt, hiszen korábbi munkái jó ideig csak erős szűrővel jelenhetnek meg, s újonnan írott munkái is csak különböző ellenőrztetési procedúrák után, gyakorlatilag cenzúrázva kerülhetnek napvilágra. Hivatkoznak rá, időnként még a véleményét is megkérdézik, ám ha erre és legjobb gondolkodói szintje szerint válaszol a kérdésre, akkor ezt a választ semmibe sem veszik, s magát a kéziratot is úgy eltüntetik, hogy az csak jóval Németh halála után jelenhet meg, mint például *Ha én miniszter lennék* című írása, amelyik köztudomásúlag Aczél György kérésére íródott, ugyan mondaná már el, mit tenne, ha történetesen ő lenne a miniszter. Miközben híre-neve a jelentőségéhez méltó, állandó ideológiai vitát folytatnak vele a jó esetben is csak a hatalmi elvárások teljesítésére alkalmas, írástudóknak aligha nevezhető hivatalnokok. Kelepce-helyzet ez is, mint annyi más helyzet Németh életében, s mint annyi más helyzet a térség történetében, mondjuk Németh kedvenc tizenkilencedik századi hősei, Széchenyi és Puskin ideje óta. Saját helyzetének ellentmondásosságát Németh azzal igyekezett feloldani, hogy a Kádár-rendszer időszakában megvalósulni látszó szocializmus távlati céljaival azonosult, így nyúlt vissza saját, a harmincas évek elején megfogalmazott minőségyszocializmusának elővehető elemeihez, s az egyes társadalmi jelenségek elemzése helyett az emberi civilizáció jövőjéről, s a kibontakozó világcivilizáció modelljéről vallott gondolatait vetette papírra. A vállalkozás ellentmondásosságát így sem tudta feloldani, az valójában magából a kialakult helyzetből fakadt, s így mondható el, hogy a Szabó Zoltán által használt kifejezések jelölte tartalmak, a *használni akarás jószándéka és az igazság teljes feltárásának lehetetlensége* között őrlődött. Ez a helyzet természetesen meghatározta azokat a kereteket is, amelyek között a műve egyáltalán hatott, annál is inkább, mert a szellemi élet intézményrendszere jó ideig szinte a teljes ellenőrzöttség állapotában létezett. Tanítványai voltak és látogatói, nálánál jóval fiatalabb emberek, kiváló képességekkel és felkészültséggel, akik nemcsak könyvekkel látták el, hanem művének logikáját is értették, s szeretettel vették körül, mint például *Vekerdi László, Fodor András, Tüskés Tibor*. A nálánál fiatalabb, más és más generációkhoz tartozó, s más és más irányultsággal bíró esszéisták – mint Vekerdi mellett például *Csoóri Sándor, Sükeő Mihály, Sándor Iván* – életművének egy-egy irányát igyekeztek a saját munkásságukban kibontani. Akadt olyan fiatalember, történetesen *Veress Dániel* Sepsiszentgyörgyön, aki Németh esszéit és drámáit értette pontosan, s erős levelező hajlama Németh életének egyik legfontosabb, összegző jellegű levelét is előhívta az öregedő, ám a számára egyáltalán nem megnyugtató helyzetben önmagát még a valóságosnál is öregebbnek mutató íróból, hogy aztán a majdani életmű-kiadás-ban ez a levél is pontatlanul, torzításoktól elcsúfítva jelenjen meg. Ez a levél teljes pontossággal csak Németh Veress Dánielhez írott leveleinek a kiadásakor látott napvilágot, meglehet, maga ez a levelezés és ez a történet ekkor már csak a filológusok

számára bírt érdekességgel. Akadtak szerkesztők is, akik Németh életének alkonyán egyre többet közöltek az öregedő írótól, főképpen az akkortájt megerősödő, vagy éppen akkor induló vidéki folyóiratok szerkesztői, mint például *Ilia Mihály*, aki Németh *Magam helyett* című önéletírását közölni kezdte. (A Tiszatáj később is rendszeresen jelentetett meg a Németh-hagyatékából írásokat.) Az induló *Forrás* szerkesztői, *Varga Mihály* és *Szekér Endre*, akik Németh Kecskeméthez kötődő kapcsolatairól tudva a laphoz kapcsolták Németh Lászlót.

Amint látjuk, szinte minden területen akadtak olyan szakemberek, akik a maguk eszközeivel segítettek abban, hogy ez az életmű ismertté váljon. Az, hogy ez a törekvés nem járt teljes sikerrel, nem az ő hibájuk, hanem ez is a korabeli helyzetből következik, hiszen abból a kelepce-helyzetből, amelyik Németh életművének kijutott, valójában nem létezett kitörés. Mi több, ennek az alapvetően mégis csak irodalmi jellegű műnek a megismerése, befogadása alapvetően átpolitizálódott, hiszen minden újabb közlés, minden régi folyóiratból elővett írás szinte szükségszerűen politikai következtetések levonásával is együtt járt. Ez magyarázza, hogy az életmű utóéletében a szakmai és a politikai vonatkozások szinte elválaszthatatlanul kapcsolódtak egymáshoz. Alig akadt kutató, aki úgymond, egyszerű filozófként próbált volna egy-egy kérdést tisztázni, a legtöbb esetben inkább arról volt szó, hogy a kutatók – vagy inkább nevezük őket itt megint esszéistáknak – a maguk politikai elképzeléseit vetítették rá az életműre. Ennek ellenére rövid idő alatt kialakult a Németh-filológia, méghozzá olyan kutatók által művelve, akik maguk is erős érzelmi szállal kötődtek Németh életművéhez vagy alakjához. Ismét csak azt kell mondanom, nem is lehetett ez másként, hiszen ennek a sajátos témának a művelése, hogy ebben az esetben ennyire érzelmeiktől mentesen fogalmazzak, a kutató által erős azonosulást kívánt kutatása tárgyával, máskülönben, a tornyosuló nehézségeket, s ezek következményeit látva, alighanem abbahagyta volna a munkát. Ezért volt többek között igaztalan az a megjegyzés, amelyik Grezsa Ferenc szemére vetette, hogy úgymond, szereti írásának tárgyát...

De nagyon is előre szaladtam az időben. Mindezek előtt a Németh-életmű utóéletének két mozzanatáról kell szólnom. Mindkét esemény még Németh László életében történt, s mindkettő meghatározó jelentőséggel bír az utóélet történetében. Az egyik esemény az, hogy 1970-ben az *Arcok és vallomások* című sorozatban megjelent *Vekerdi László könyve Németh Lászlóról*. A sorozatról ma már jogosan beszélhetünk múlt időben, mert annyi más könyvsorozat mellett ez is megszűnt, sőt, az a hatalmas kiadványállat sem létezik már, amelyik a magyar nyelvű szépirodalom kiadásáról gondoskodott, s többek között ezt a képes életrajzi sorozatot is gondozta. De hogy magáról a könyvről is essen szó, elmondom, ebben a kötetben Vekerdi László mintegy összefoglalta, jelezte azokat a témákat, amelyeket a Németh-kutatásnak a későbbiekben ki kellett bontania. Azokat a körülményeket pedig, amelyek között ez a könyv megjelent, pontosan jellemzi az a tény, hogy röviddel a könyv megjelenése után Vekerdi László elvesztette a munkahelyét... A másik ide kapcsolódó esemény az, hogy 1969-ben napvilágot látott a *Németh László munkái* címet viselő könyvsorozat első kötete. Szemben az *Arcok és vallomások* című sorozattal, erről a sorozatról a megindulását követő negyed évszázad elteltével még mindig nem beszélhetünk múlt időben, hiszen a Németh-levelezés első kötete is ebben a sorozatban jelent meg alig egy évvel ezelőtt, s így várható, hogy a levelezés újabb kötetének megjelentetésével maga a sorozat is folytatódni fog. A múltjáról és a jelentőségéről viszont mindenképpen el kell mondani azt, hogy ez a sorozat is annak a politikai-irodalompolitikai pillanatnak a terméke, amelyikről Németh gondol-

kodói pozíciója kapcsán már említést tettem. Innét nézve válik érthetővé a sorozat jelentősége: ha sajátos – értsd: politikai – szempontok alapján válogatva, a legkülönbözőbb elvek alapján csoportosítva is, de mégiscsak elérhető formában közölte Németh írásait. A sorozat kötetei nélkül aligha bontakozott volna ki az újabb Németh-kutatás és kultusz. A hibái, úgy gondolom, benne foglaltatnak az előbb említettekben. De ha nem, akkor sorolom: a kronologikus elv érvényesítése helyett a tematikai csoportosítás, az írások önkényes – vagy nem is annyira önkényes, de mindenképpen tudatos – megcsonkítása, fontos, helyenként a legfontosabb bekezdések elhagyása, átírása, az ún. kényes írások (például a *Sorskérdések* címszó alatt összefoglalt munkák) közlésének szinte folyamatos halogatása, s így tovább. Ahogyan a kimondhatóság és a nyomtathatóság határai folyton odébb tolódtak, el időben egészen a rendszerváltás pillanatáig, úgy jelentek meg újabb és újabb pótkötetei a sorozatnak, egészen addig, hogy már a *Sorskérdések* címet viselő könyv is megjelenhetett. Nem hallgatható el, hogy az adott körülmények között is kései volt ez a megjelenés. 1989-ben már csak a filoszok, az életmű alapos ismerői vettek tudomást a megjelenéséről, pontosan jelezve, hogy a vájt fülűek, a mindenről tuttogás alapján tájékozódók ekkorra már más területek felé fordultak. Magam is emlékszem a kötet könyvesboltokban emelkedő halmaira, ezek a halmok pedig csak hosszú idő után lettek kisebbek, ha egyáltalán kisebbek lettek. Ezen a sorozaton is beteljesedett a lassú lépésekben nyitottabbá váló nyilvánosság végzete: mire a feltételek megérték – enyhe eufemizmus ez itt – a közreadásukra, addigra az egyre nyitottabbá váló közgondolkodás egyszerűen túllépett rajtuk. Ez nem magukat az írásokat minősíti, a megkésettiséget magam nem az aktualizálásuk esetleges lehetősége miatt említem itt, hiszen ezeket az írásokat egyszerűen dokumentumoknak, egy életút dokumentumainak tekintem, hanem magát a helyzetet, azt a helyzetet, amelyik képes volt ezeknek és más írásoknak a rejtegetésére, s csepegtető megjelenítésére. Az a jelenség, amelyikről beszélek, roppant egyszerű: itt immáron nem egy-egy írás bír fontossággal, hanem inkább a titkoltsága. A pikánságát abban a pillanatban veszíti el, amelyikben megjelenik, hiszen ezzel eltűnik az a mozzanat is, amelyik az érdekességet az írásnak kölcsönözte. Bármily bizarr is ez így, alighanem igaz, s ha igaz, akkor roppant mód szomorú, főképpen azért, mert a magyar szellemi élet évtizedekig olyan körülmények között létezett, mint amelyik ezt a bizarrságot megteremtette, s ez a szellemi élet bizony folyton loholt, hol ilyen, hol pedig másmilyen, megváltást sejtető gondolatok után. Németh László jó néhány írása nem egyedül részesült ebben a sorsban, szinte minden elfeledett munkára ez a hirtelen felfedeztetés, aztán pedig a gyors felejtés várt... Mindezért a helyzetet okolhatjuk ismételt, főképpen pedig akkor, ha még mindig nem unjuk a helyzetre való folytonos hivatkozást, noha eléggé elgondolkodtató, hogy a szellemi élet nem alakította ki a maga méltóságát megőrző és önnön törvényeit védő gyakorlatát...

A számos hiba, pontatlanság ellenére, vagy talán éppen ezért az életmű-sorozat kötetei betöltötték azt a szerepet, amelyet a hetvenes-nyolcvanas években egyáltalán betölthettek. Az újabb nemzedékek figyelmét is felhívták – már egyszerűen a jelenlétükkel – Németh munkásságára, számos olyan írást közöltek, amelyek korábban egész egyszerűen elérhetetlenek voltak, a számos következtetlenség, torzítás, csonkítás pedig a Németh-filológia megalapozására készítette a szaktudomány művelőit. Gondoljuk csak meg, hogy a Németh-filológiával összevetve mennyivel kezdetlegesebb fokon áll például a Márai- vagy a Cs. Szabó-filológia, abból az egyszerű okból fakadóan, hogy műveik kiadása jóval később kezdődött meg idehaza, s féltő, legalábbis a szaktudomány

jelenlegi szétesettsége, s erősen behatárolt lehetősége erre enged következtetni, hogy ez a megkésetttség már nem is lesz feledtethető. Amint említettem már, az életmű-sorozat kötetei nélkül nem alakult volna ki a hetvenes-nyolcvanas évek Németh-kultusza sem, márpedig nem kell megerőltetni a képzeletünket ahhoz, hogy ennek a kultusznak a jelenségeit felelevenítsük. Egyik írásában Béládi Miklós is megemlítette, hogy megélenkül az érdeklődés Németh László életműve iránt. „Ha valóban megélenkülő figyelem vetül Németh László munkásságára, akkor semmiképp sem állíthatjuk, hogy ez az érdeklődés a véletlen műve, és csupán egyéni kutatói elhatározásokban kereshetjük az indítékát, kellett még valaminek lenni, ami az elmúlt esztendő tájékozódását a művei felé hajtotta” – írta egyik utolsó tanulmányában, s választ is igyekezett adni arra a kérdésre, hogy vajon mi hozta létre ezt az érdeklődést. Szerinte a nemzeti létérzés és azonososság, az erkölcsi értékrendszer és az irodalom feladatának, jövőjének kérdései foglalkoztatták Némethet, s ő maga, mármint Béládi Miklós is ezeket a kérdéseket tartotta saját kora legfontosabb, tűnődésre késztető dilemmáinak. Mindehhez hozzátenném még a Németh-életmű önértékét, azt a jelenséget, hogy a hetvenes-nyolcvanas években egyre több szó esett a harmincas-negyvenes évek történeti, politikai, ideológiai kérdéseiről, ezek kapcsán pedig megszólalni sem lehetett Németh munkásságának ismerete nélkül, gondoljunk csak a szárszói konferencia 1983-as „újráfelfedezésére”. Feltétlenül meg kell említeni, hogy Németh gondolkodása alapvetően építkező jellegű, vagyis a kialakult társadalmi rendszerek belső gazdagságának létrehozására irányuló gondolkodás, s mint ilyen, szükségszerűen nagyobb szerephez jutott a Kádár-rendszer második, illetve harmadik szakaszában, főképpen pedig nyilvánvalóan a konszolidációt követően, mint korábban, ahogy erre ekkortájt többen is felhívták a figyelmet. Természetesen akadtak olyan írók, gondolkodók is, akik a maguk világkép-alakító törekvéseikben fordultak Németh gondolkodása felé, másokat tájékozódásukban segített ez az életmű, ismét mások a rendszer elleni ellenszenvüket fejezték ki a Némethől tanult magatartás segítségével. Alig-alig volt akkortájt konferencia, tanácskozás, mozgalom-indítás (lásd: népfőiskolák!), amelyiken ne hangzott volna el Németh László neve. A titkosság, az a tény, hogy mindenki tisztában volt vele, hogy többről volt szó, mint amiről szó lehetett, még valami sajátos fényt is adott ezeknek az eseményeknek, noha nem titkolhatjuk, hogy számos esetben valóságos retorziók is érték azokat, akik valamilyen módon jelezték, hogy elkötelezték magukat Németh László gondolkodása mellett. Ma már nehéz megállapítani, hogy a különböző mozgalmak, tanácskozások, a folyóiratok tematikus számai és az ezekben közölt tanulmányok milyen szerepet töltek be a Kádár-rendszer második felének szellemi erjedésében, ám az, hogy ilyen szerepük is volt, kétségszövegbevonhatatlan.

Mindeközben Németh László utóéletében két szál kapcsolódott egymáshoz, szinte elválaszthatatlanul. Az egyik, ha lehet így mondani, a szakmai tevékenység szála, a másik pedig az ideológiáé. Korábban említettem már, és most megismétlem, hogy a legtöbb esetben ideológiai okai is voltak a Németh-életmű iránti érdeklődésnek. Szinte példa nélkülinek tartom, hogy az ideológiai érdeklődés annyi irodalomtörténeti, történeti, filológiai hozadékot hozzon a felszínre, mint amennyit ebben az esetben felszínre hozott. Igaz, nem minden megközelítés – s ez is az akkori idők kedvenc kifejezése – történeti ideológiai célzattal, s nem minden munka íródott tudatos politikai mondandóval, inkább azt mondhatjuk, hogy szinte minden ilyen cselekedet vagy pótcselekedet szándékától függetlenül politikai színezetet kapott, hiszen ilyen vagy olyan formában az akkori történésekhez való hozzászólásként volt értelmezhető, s így tulajdonképpen

szinte minden írás, vagy akár csak újraközlés is az aktualizálás erejével bírt. Természetesen azt sem tudom megmondani, hogy mekkora és milyen összetételű körben hatottak a mondatok közé rejtett utalások, de kétségtelenül hatottak, hiszen egy-egy írásnak vagy összeállításnak komoly visszhangja támadt. Minden esetlegesen létező feltételezéssel szemben ismételtelen el kell mondanom, hogy ebben a közegben jelentős tudományos eredmények születtek, vagyis a politikai színezetű aktualizálás serkentésére valójában azzal egy időben kialakult a szinte önállóan létező, Németh Lászlóval foglalkozó tudományág is. A különböző tematikus összeállítások, újraközlések filológiai alapozottságú munkákkal társultak, s az ilyen jellegű munkákból önálló kötetek nőttek ki.

A Németh-filológia megalapozója kétségtelenül *Greza Ferenc*, aki egyetlen évtizeden belül három, ún. korszak-monográfiát jelentetett meg Németh László *vásárhelyi*, majd *háborús korszakáról*, végül pedig a *Tanú-évekről*. Ezekben a munkákban egységes szempontok szerint számos teoretikus fontosságú és legalább ugyanannyi gyakorlati jelentőségű kérdést tisztázott, felvázolva az életút állomásait, ugyanakkor pedig részletes elemzését is adta a megjelölt időhatárok között íródott műveknek. A magyar irodalomtudomány immáron végleges vesztesége marad, hogy Greza Ferencet korai halála megakadályozta a hiányzó, a pályakezdő és a pályazáró évek történetét tárgyaló kötetek megírásában. Amikor a Tanú-évek történéseivel foglalkozó könyvének írását befejezte, érdeklődése nem a pályakezdő, hanem inkább a pályát lezáró időszak felé fordította, ebben bizonyára közrejátszott Greza saját idejének számos, történelmi jelentőségű változása is, ezzel együtt pedig az a felismerés, hogy ezeknek a változásoknak a fényében végre érdemben lehet foglalkozni Németh 1956-os szerepével és az azt követő periódus elemzésével. Ebben a tárgykörben Greza Ferenc előtanulmányokat is folytatott, dokumentumokat tanulmányozott és közölt, a sors azonban már nem biztosította számára az újabb monográfia megírásához szükséges időt. Halálával azt az esélyünket is elvesztettük, hogy az életmű megismerésének, elsajátításának időszakában egy, az egész életművet bemutató, öt részre tagoló hatalmas tanulmánykötetet is a kezünkbe vehessünk. Ki tudja, meddig kell még várunk egy újabb, teljességre törekvő monográfiára, ám ha egyszer el is készül egy ilyen munka, az már szükségszerűen másmilyen lesz, mint amilyen Greza Ferencé lett volna. Annak a kötetnek a szerzője ugyanis részfeldolgozások tömegére támaszkodhat majd, Grezsának pedig szinte minden kérdéskör kapcsán saját kutatásaira támaszkodva kellett állást foglalnia, nem beszélve arról, hogy egy majdani monográfia már egy másik, a Grezsától alapvetően különböző kor levegőjét fogja árasztani magából.

1986-ban jelent meg *Sándor Iván* A Németh László-pör című esszéje, ugyanazon a héten, mint amelyiken Greza Ferencnek a háborús időszakot tárgyaló munkája. Sándor Iván felülnézetből vizsgálta Németh életművét, s az idearendszert, a politikai gondolatokat, Németh irodalomszemléletét, majd pedig regényeit és drámáit elemezte. Esszéíróként írta meg könyvét, tehát saját kora felől szemlélte Németh gondolkodását, s a Németh-életmű tanulságainak, sajátosságainak megmutatása mellett is érezni lehetett, hogy a saját idejének korkérdései foglalkoztatják. Későbbi írásaiban ezek feltárássára és átvilágítására tett kísérletet.

Az említett munkák mellett számos fontos könyv, tanulmány született, többek között *Vekerdi László*, *Kocsis Rózsa*, *Cs. Varga István*, *Monostori Imre*, *Olasz Sándor*, *Bakonyi István* tollából, hogy csak azokat említssem, akik különösképpen Németh László munkásságával foglalkoztak. A kiadók az életmű-sorozaton kívül is jelentettek meg Németh László-könyveket. *Németh Magda* közzétette édesapja hozzá írott leveleit,

később az általa írtakat is, *Németh Judit* megjelentette Németh természettudományos írásait, napvilágot látott a legendás híró Németh László–Gulyás Pál levelezés *Gulyás Klára* és *G. Merva Mária* munkájának köszönhetően, *dr. Lakatos István*, az író veje közreadta Németh László betegségével és halálával foglalkozó könyvét. *Németh Ágnes* sajtó alá rendezte, *Grezsa Ferenc* pedig jegyzetekkel látta el Németh levelezésének első kötetét, ezzel tulajdonképpen az egyik legnagyobb írói levelezéspublicáció alapjait teremttették meg, hiszen már ez az életmű-sorozatban megjelent első kötet is 762 levelet tartalmazott az 1914 és 1948 közötti időszakból, s tudomásom szerint *Németh Ágnes* és *Lakatos István* azóta is dolgozik az újabb kötetek anyagának összeállításán. *Hartyányi István* és *Kovács Zoltán* elkészítette a Németh László-bibliográfiát, s lehetne folytatni a sort tovább, jóval tovább... A felsoroltak között számos olyan munka akad, amelyet a későbbi utókor jobban fog méltányolni, mint a mostani időszak, hiszen ezek a kötetek olyan információkat tartalmaznak, amelyekhez a későbbi korok kutatói mostani leírásuk nélkül egyáltalán nem tudnának hozzájutni. Ha a nyolcvanas évek végétől nem következik be a szellemi élet elemi feltételeinek folyamatos szétesése, akkor minden bizonnyal jóval több munka is napvilágot látott volna. Igaz, az sem kevés, amit a filológia az életmű körül eddig elvégzett. (A fentiekben csak az ún. „második hullámhoz” tartozók munkásságára utaltam, ám méltánytalanság lenne, ha elfeledkeznék az ezt megelőző irodalomtörténész-nemzedék, így például *B. Nagy László*, *Király István*, *Czine Mihály*, *Béládi Miklós* munkáiról, ahogy nem hagyhatom említetlenül az irodalomtudomány újabb módszereit alkalmazó *Kulcsár Szabó Ernő* és *Odorics Ferenc* írásait sem.)

Amint említettem, ez a szakmai jellegű, s a filológia eszközeivel is folytatott munka tulajdonképpen szinte minden szakaszában ideológiai erőterben zajlott. Igaz ez akkor is, ha nem minden munka készült azzal a céllal, hogy elemzése ebben az erőterben menjen végbe. Az ideológiai csatározások azonban nagyon erősek voltak, még akkor is, ha ma már mosolygunk ezek egynéhány részletén. S ha ezekre az apró részletekre nem is tudok kitérni, azt mégis el kell mondanom, hogy Németh László politikai kitételeit alapul véve több irányba is el lehetett indulni. Ezek közül az irányok közül paradox módon az az irány bizonyult a legerősebbnek, amelyik a szocializmus megreformálására, úgymond, gazdagabbá tételére kívánt vállalkozni, tehát nem az, amelyik a szocializmus megvalósult gyakorlatával akart szembefordulni. Kétségtelen, az elsőként említett irány is tagadta a szocializmus napi gyakorlatát, s az is kétségtelen, hogy Németh életművében nem volt nehéz megtalálni azokat a tételeket és kitételeket, amelyek a marxi-lenini-sztálini-kádári szocializmussal szemben egy megreformált szocializmusra, nevezzük mi is így, a minőségszocializmusra vonatkoztak. Elképzelhető, hogy ma már megbélyegzőnek tűnik az ezekre a tételekre épülő következtetések idézése, ezért – a szerénytelenség vádját is vállalva – a saját, 1982-ben megjelent tanulmányomból idézek: „Németh gondolatrendszerének egyes elemeit a történelmi változások hatálytalanították, más része – a jelenségek fölé rajzolt eszmével – máig kísérti életünket. Irányokat jelölve: a *Magyarok Romániában* folytatása még mindig megíratlan, a közös közép-európai folyóirat igénye is újra és újra megfogalmazódik. Az oktatás, művelődés helyzete szintén a Németh László-i minőséggel jegyében oldódhat meg. A társadalom átalakulása, a közösségi élet kereteinek tágulása közepette pedig a minőségre, az egyéni változatokra, hajlamokra alapozódó gondolkodás tűnik elveszíthetetlennek. A harmincas években megfogalmazódott – s az írói pálya törvényei szerint folyton átalakuló, megújuló, de az emberi méltóságot mindig szem előtt tartó – jövőre nyitott gondolkodás aktuális tartalmakat közvetít ma is. S ha kötődik a valósághoz – újabb távlatot is

nyer általa." Lehet, hogy mindez túl kereknek és leegyszerűsítettnek tűnik ma már, ám kétségtelen, hogy egy vidéki középiskola magyartanára akkor ezt így is gondolta, az idézett részből pedig talán az is érződik, hogy nekem milyen gondokkal küszködve volt segítségemre Németh László. De lehet, hogy nemcsak én gondoltam ezt így akkortájt, hanem más is, hiszen csak pár hónappal az idézett sorok papírra vetése előtt jelent meg *Bíró Zoltán* dolgozata a *Tiszatájban* – azé a Bíró Zoltáné, aki feltehetően minisztériumi osztályvezető még ebben az időben, s lehet, hogy állásnélkülisége csak később kezdődik – ilyen mondatokkal: „A minőség-gondolat Németh Lászlója nem volt realista a mindennapi adottságokba beleszoruló realizmusával, de nem volt idealista sem a valóság törvényeitől elforduló idealizmusával.” Ez számomra – de lehet, hogy nemcsak számomra – azt jelentette, hogy mindazok a társadalmi jelenségek, amelyekkel Németh foglalkozott, valóságosan létező jelenségek voltak, következésképpen nekünk is foglalkoznunk kell velük, sőt nemcsak velük, hanem mindazzal, ami tovább öröklődött belőlük a Kádár-rendszer időszakára. Talán mondanom sem kell, hogy mindez gyökeresen szemben állt azzal az akkortájt uralkodó hivatalos felfogással, amely szerint nemcsak a Németh által említett társadalmi problémák utóhatásai nem léteztek, de az általa említett problémák sem. Sőt talán még társadalmi jelenségek sem léteznek. Az is kétségtelen azonban, hogy a gondok emlegetése megmaradt ezen az általános szinten, bízva abban, hogy az olvasó így is érti, miről van szó. Vagy értette, vagy nem, viszont hasznos lett volna, ha megjelenik egy, Németh társadalomképével foglalkozó tanulmánykötet, az sokat segíthetett volna a tisztánlátásban. 1989-et közvetlenül megelőzően aztán konkrétabbá vált ez a szellemi előadás. Emlékezetem szerint a *Valóság* című folyóiratban arról is olvashattam, hogy Németh minőségszocializmusról vallott felfogásának gazdasági összetevője lehet az egyik elméleti alapja a kibontakoztatandó szociális piacgazdaságnak. Azóta aztán megtanulhattuk, hogy nem a teóriával, hanem a gyakorlattal kell foglalkozni, ám még így elég sok idő kívántatik ahhoz, hogy a valamikor oly sokat emlegetett szociális piacgazdaságból akárcsak valami is megvalósulhasson...

Abban, hogy a Németh-életmű befogadásában ekkor főképpen a szocializmust reformokkal megváltoztatni akaró, vagy az erőteljesebb változtatási elképzeléseket így palástoló interpretációk érvényesültek, az eddig elmondottak mellett véleményem szerint két további tényező is szerepet játszott. Az egyik az, hogy hosszú ideig legálisan valójában csak ebből az irányból lehetett „támadni” a rendszert, még ha ez a bírálókat áttelelesen, vagy éppenséggel a sorok közé rejtve történt is, márpedig a Németh-életművel való érdemi foglalkozás lényege szerint a rendszer tagadásával volt azonos. A másik ok egészen egyszerűen az, hogy a rendszert másik irányból, néha pedig szinte a föld alól, de mindenképpen az ún. második nyilvánosságból támadók alig-alig mutattak érdeklődést Németh gondolkodása és életműve iránt. Kivételként csak *Radnóti Sándornak* *Galileiről* írott, hosszú ideig kéziratban terjedő dolgozatát tudom említeni. Messzire vezetne, ha most a hirtelen felfakadó *miértre* is választ próbálnék adni...

Annak, aki eddig eljutott gondolatmenetem követésében, bizonyára semmi meglepetést nem okozok azzal a kijelentéssel, hogy Németh László életművének befogadásában 1989-et követően is alapvetően politikai szempontok érvényesültek. Tulajdonképpen szomorú, hogy ez így van, hiszen ekkorra már kialakult a Németh-filológiának az a csapata, amelyik tudományos-szakmai szempontok alapján tartott előadást, tett közzé tanulmányokat Németh Lászlóról. A politikai jellegű megközelítésben, ítéletalkotásban azonban a korábbihoz képest gyökeres változás történt. Míg 1989 előtt az ún. reformszocialista megközelítés volt az uralkodó, addig a fordulatot követően fő-

képpen a nemzeti sorskérdéseket jobboldalról interpretálók hangja erősödött fel. A fordulat olyannyira gyorsnak bizonyult, hogy Vekerdi László, aki nemcsak Németh első monográfiája, s számos fontos tanulmány szerzője, hanem talán Németh legpontosabb olvasója is, egy vitacikkben, történetesen az akkor Németh gondolkodását liberális oldalról megítélő Bertha Zoltánnal vitatkozva fontosnak tartotta hangsúlyozni Németh gondolkodásának szocialista jellegű vonásait. „Ki hitte volna két vagy akár másfél esztendővel ezelőtt, hogy egyszer majd a szocializmus vádjától kell Németh Lászlót megvédeni” – kérdezte Vekerdi szinte önmagától, majd hozzátette: „De hát persze, lehetséges, hogy a szocializmust (nem a létezőt, hanem azt, amit Németh egyszer ifjúságunk álmanak nevezett) nem érzem annyira életképtelennek, sőt egyenesen ember- és természetellenesnek, mint az esszé írója”, s mondta ezt egyre csökönyösebb „vén demokrataként”. Vekerdi László megszólalása ellenére Németh a rendszerváltást követő első politikai berendezkedés hivatkozási alapjává vált, a hivatkozások tehát nem is azon az oldalon történtek, amelyikről akkor még Bertha Zoltán a maga vitacikkét megírta. A Magyarországon 1987 óta lezajlott politikai folyamatok egyik legerősebbike kétségtelenül az, amelynek során a népi írói hagyományokat felvállaló mozgalmából Magyar Demokrata Fórum névvel jobbközép irányultságú politikai párt alakult ki, s az, ahogyan ez a párt a maga jobboldali ellenzékét is megteremtette, hogy aztán évekig küzdjön-vitázzon vele. A népi írók, s így Németh neve is, ha legtöbbször megint csak különböző áttételek révén is, ezzel a mozgalommal kapcsolódott össze. Ez a folyamat egészen odáig eljutott, hogy a második szabad választások előtt egy önmagát Nemzeti Együttműködési Bizottságnak nevező csoportosulás a maga, történetesen a jobboldal melletti állásfoglalásra biztató felhívása alá – mindenféle felhatalmazás nélkül – a Németh László Társaság, s így megint csak áttételesen Németh László nevét is elhelyezte. Ezt követően, a helyhatósági választások kampányában a maga tv-reklámjában a Munkáspárt József Attila arcképét mutatta hosszasan, jelezve, hogy az irodalom közvetlen politikai célokra való felhasználásának hosszú folyamatában szinte egyetlen percre sem következett be szünet.

Természetesen annak is több oka van, hogy manapság legtöbbször főképpen a jobboldali politikai irányzatok hivatkoznak Németh Lászlóra. Ezek közül az egyik feltételezhetően az, hogy azok a valamikori nómenklatúrán belüli reformerók, amelyek az elmúlt évtizedekben többé-kevésbé Németh gondolkodásának főbb tételeit is beépítették a maguk világába, a rendszerváltás folyamatában nem jutottak ahhoz a szerephez, mint amilyenre a folyamat elindulásakor maguk is számítottak, mi több, még az újra szerveződő szocialista mozgalmából is kiszorultak. Ez a szocialista mozgalom a korábbinál jóval kevesebbet törődik ideológiai kérdésekkel, ahogy a liberális oldal is pár alapvetőnek tekinthető elvhez ragaszkodik csupán, így a politikai életnek ebben a mezőjében a szellemi hagyománykeresésről kevesebb szó esik, mint másutt. Ezzel szemben az ún. konzervatív pártok a legtöbb esetben ideológiai alapokon szerveződnek, s mivel gyűjtőpártok is, könnyen otthonra találhattak bennük azok, akik a maguk gondolkodásában, politikai magatartásában Németh gondolatrendszerének egy-egy elemét nagyították ki. Abban, hogy ezt a legtöbbször kisajátításként, Németh életművének politikai célokra való felhasználásaként élem meg, szerepet játszhat az is, hogy a Németh László Társaság alapvetően szakmai jellegű programjai mellett az irodalmi életben alig-alig hallatszik Németh László neve. A könyvek megjelentetése egyre problematikusabbá vált, az utóbbi időben alig-alig jelent meg válogatást tartalmazó Németh László-kötet, és a munkásságával foglalkozó tanulmánykötetek, dokumentum-

gyűjtemények is egyre nehezebben látnak napvilágot. Régebben politikai, ideológiai okok hátráltatták az ilyen jellegű könyvek megjelentetését, most az anyagiak hiányával magyarázható mindez. A korábban felsorolt munkák egyrésze is már évek óta várta megjelentetését, míg aztán az elmúlt egy-két-három esztendőben sikerült kitörniük a kézirat-létből. Újabban mintha egyre kevesebb elszánás is érződne nagyobb, összefoglalónak szánt munka létrehozására. Az a nemzedék, amelyik a maga tudományos bemutatkozását a Németh-életmű értelmezésével hajtotta végre, vagy elhallgatott, vagy más területek felé fordult. Nőtt a Németh-kutatók közötti ideológiai, politikai különbség is. Meglehet, ezek a különbségek régebben is megvoltak, csak az akkori körülmények között nem jöhettek felszínre. De hát így van ez más területeken is. Az irodalom legújabb nemzedékeinek írói – kritikust nem is említek, hiszen a fiatalabb irodalmárok között alig találunk kritikusokat – alighanem az ilyen vagy olyan irányú hivatkozásokra, kisajátításokra való ellenhatásként, avagy egyszerűen csak önnön ösztöneiket követve jóformán semmilyen módon nem reflektálnak Németh életművére, vagy ha igen, akkor csak egy-egy tanácskozás résztvevőiként teszik azt. Mintha nem is sejténék, hogy az ideológus álarc mögött a tájékozódás kényszerével megvert író rejtőzik, az az író, aki az ő tájékozódásukat – természetesen ismét csak áttételesen – is tudná segíteni...

Mindennek, főképpen pedig a különböző előjelű politikai kisajátítások ellenére úgy érzem, hogy húsz esztendővel Németh László halála után az életmű utóéletének első szakasza immáron végérvényesen lezárult. Ebben a szakaszban a politikai kötődések a szélesebb nyilvánosság előtt is segítették életben tartani ezt az életművet, a szakmai kíváncsiság első hulláma pedig megteremtette azt a hátteret, amelyre támaszkodva a kutatók a maguk munkáját el tudják majd végezni. Ennek az első szakasznak néhány vállalkozása nem zárult még le: így például roppant mód örülnék, ha Németh levelezésének tervezett kötetei is megjelenének, s jó lenne egyre több olyan tanulmányt is olvasni, amelyek Némethet kortársaihoz és – végre! – saját korához kapcsolják, s így tovább. Ennek ellenére érzem azt, hogy az érdeklődés első nagy hulláma lezárulóban van, mintha Németh László a mai életünkbe már nem szólna bele úgy, mint ahogy azt korábban tette, ami nem jelent sem többet, sem kevesebbet, minthogy körülöttünk ismét megváltozott a világ, s ez az új világ a szellemi jelenségekről – s köztük Németh László életművéről – egyáltalán nem akar tudomást venni. Valószínűleg azt is jelenti ez, hogy a felfedezés első nagy hulláma után Németh életműve, így gondolkodói rendszere mellett regényei és drámái is a többi klasszikusként becsült szerző munkái mellé kerültek, s az utókor akkor fog hozzájuk nyúlni, amikor különösen szükségét érzi ennek. Lehet, hogy ez a változás természetes is. Nemcsak időben kerültünk távolabb Németh Lászlótól, de az a kor is eltűnt, amelyik, ha csak részben is, valamennyire az ő kora volt. Az érdeklődés újabb hullámát minden bizonnyal az jelzi majd, ha az egyszer majd felélénkülő kíváncsiság a saját korában és művében élő Németh Lászlóra fog irányulni. Meglehet, az újabb kutatások által kibontakozó kép is lesz annyira összetett és gazdag, mint az, amelyik ma él bennünk Németh Lászlóról.